

УДК 94(477)

Рудакова Ю. К.

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНОГО УСТРОЮ НА ЗЕМЛЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1793-1801 рр.

У статті розглянуто питання формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України, приєднаних до Російської імперії в 1793—1801 рр. Особливу увагу приділено дослідженню змін територіального устрою зазначених теренів після поділів Речі Посполитої та вступу на престол Павла I.

Наприкінці XVIII ст. територія Правобережної України вже вкотре у своїй історії стала об'єктом дії зовнішньої сили, що вирішила її долю на подальші століття. Внаслідок другого та третього поділів Речі Посполитої землі Правобережної України опинилися в складі Російської імперії з її особливим устроєм і суспільною структурою. Це мало очевидні наслідки для різних сфер життя приєднаних земель, зокрема, спричинило зміни їх адміністративно-територіального устрою, дослідити які є метою даної статті.

Основним джерелом для висвітлення теми адміністративно-територіальних перетворень на території Правобережної України наприкінці XVIII ст. є архівні матеріали, а також акти офіційного характеру, вміщені в «*Полном собрании законов Российской империи*» та таких збірках документів: «*Материалы для истории Подольской губернии (1792—1796 гг.)*»; «*Сенатский архив. Т. 1 : Именные указы императора Павла I*» [1]. Серед дослідників, які приділяли увагу зазначеній проблематиці, слід назвати П. Жуковича, М. Крикуна, В. Шандру [2].

У травні 1792 р. російські війська перетнули кордони Речі Посполитої та дуже швидко зайняли значну частину її території, зокрема Правобережну Україну. Вже наприкінці 1792 р. командує російською армією генерал Михайло Кречетніков отримав розпорядження Катерини II щодо територіально-адміністративної організації земель, які планувалося при-

єднати до Російської імперії. Секретний рескрипт імператриці від 8 грудня 1792 р. містив загальні принципи організації адміністративної та судової влади, а також розпорядження здійснити територіальний поділ приєднаних земель, встановити кордон і митниці, провести опис території та скласти карти [3]. Приєднані терени відразу долучалися до адміністративно-правової системи Російської імперії, а населення вважалося російськими підданими відповідних категорій з належними правами та обов'язками.

З метою організації системи адміністративно-територіального устрою нових земель у рескрипті було накреслено загальний принцип їх територіального переділу: «...після створення карти й отримання точних про землю відомостей перейти до приєднання прилеглих до кордону повітів» до відповідних прилеглих губерній. «Наприклад... частина воеводства Київського приєднана бути може до Київської губернії, а також частина Київського та Брацлавського воеводства — до Катеринославського намісництва. Решту новонабутої землі призначити до розподілу на три губернії»: в Мінську, «в місті Заславлі, котрий надалі давнім іменем своїм Ізяслав називатися повинен, або в Костянтинові, де на місцевий розсуд виявиться зручніше»; і в Брацлаві, «приєднавши до цих двох останніх ті частини воеводства Подільського, котрі зручніше до них приписати» [4].

Нові губернії мали складатися з повітів відповідно до «Всеvyšочайших Учреждений для управления губерний» 1775 р., тобто з певною кількістю населення в кожному; «Учреждения» визначали, які органи місцевого управління, суди та інші установи треба було організувати на приєднаних територіях за російським зразком. «Для полегшення виконання доручених вам [генералу Кречетнікову.— Ю. Р.] справ, попередньо призначаємо в ці нові... губернії губернаторів, ...в Ізяславську, або Костянтинівську, генерал-майора Шереметева та в Брацлавську генерал-майора Берхмана», — йшлося в 4-му пункті документа. Також «ім на допомогу» було призначено віце-губернаторів [5]. Самого генерала Кречетнікова рескриптом від 8 грудня було фактично призначено генерал-губернатором трьох новостворюваних губерній, хоча прямо про це в документі не йдеться. 27 березня 1793 р. генерал Кречетніков проголосив маніфест про приєднання польських територій до Російської імперії, у якому, зокрема, пояснювалися причини інкорпорації «земель, які віддавна їй належали» [6].

Таким чином, внаслідок другого поділу Речі Посполитої 1793 р. до Російської імперії було приєднано більшу частину території Правобережної України, а саме: воєводства Київське, Брацлавське, Подільське та більше половини Волинського. Крім губерній Ізяславської та Брацлавської (указ Сенату про їх утворення був даний 13 квітня 1793 р. [7]), на цих територіях згодом постала ще так звана область Кам'янецька з Кам'янця-Подільського та прилеглої території. 18 червня 1793 р., після смерті генерала Михайла Кречетнікова, генерал-губернатором мінським, ізяславським і брацлавським було призначено генерал-поручика Тимофія Тутолміна [8]. Саме на нього було покладено обов'язок запровадити на нових територіях адміністративно-територіальний устрій Російської імперії.

У загальних рисах система адміністративного управління за російським зразком — згідно з «Учреждениями для управления губерний» 1775 р. — виглядала таким чином. На чолі приєднаних губерній було поставлено генерал-губернатора, який зосередив у своїх руках всю повноту військової та цивільної влади на підвладній території, здійснював вищу поліцейську владу та загальний нагляд над діяльністю всіх інших органів адміністрації [9]. Хоча об'єднання в руках одного генерал-губернатора управління трьома губерніями, як слушно зауважив П. Жукович, і не було «передбачено *учреждением* про губернії, це явище... надовго за-

панувало» в той час у різних частинах імперії [10]. Нарівні губерній управління здійснювали цивільний губернатор і губернське правління — колегіальний орган при губернаторі. На рівні повіту головною адміністративною ланкою були нижні земські суди на чолі з виборними земськими справниками. Однією з важливих ланок місцевого дворянського самоуправління були посади губернського та повітових проводирів дворянства. Виборні дворянські посади в адміністративних і судових установах повинні були замішатися кожні три роки з дворян, які мали нерухомість у повіті. Судові установи мали становий характер у двох перших інстанціях, а судді та засідателі вибиралися з представників відповідних верств. Містечка, що мали бути повітовими центрами, переводилися до розряду міст. Адміністративну владу в них мали здійснювати городничі, а судова влада зосереджувалася в магістратах [11]. Якщо ці міста були старостинськими, вони вилучалися в казну з відшкодуванням їхнім тимчасовим власникам у вигляді пропорційного зменшення кварти (в учасників повстання 1794 р. староства конфіскувалися в казну без відшкодувань). Приватні міста, призначені центрами повітів, планувалося поступово викупити чи замінити.

Обов'язок визначення меж і центрів губерній і повітів, організації управління та судочинства, митниць і військових магазинів, обліку населення та визначення стану землеволодіння, управління державними маєтностями покладалася на генерал-губернатора, губернаторів і віце-губернаторів, чиновників казенних палат. Уже указом від 23 червня 1794 р. було передбачено провести до кінця 1795 р. «нову генеральну в державі ревізію» [12]. Таким чином, на «повернених» до Російської імперії територіях одразу впроваджувався загальноімперський устрій, оминаючи якісь перехідні тимчасові форми, а влада в Петербурзі була зацікавлена в тому, щоб ці території вважалися такими, що завжди були в складі імперії.

Проте російська схема не накисалася беззастережно, а основою для більшості розпоряджень столичної влади, що регулювали різноманітні питання налагодження місцевого управління, були звіти та пропозиції генерал-губернатора. Хоча вища адміністрація приєднаних земель була імпортована, а на чиновницькі посади середньої та нижчої ланок спершу призначали в основному вихідців із сусідніх малоросійських та російських губерній, а також військових, проте вже в перші місяці встановлен-

ня російської влади було оголошено, що всі посадові особи, які обіймали свої уряди до 3 травня 1791 р. та прийняли російське підданство, могли вступити на службу до місцевих адміністративних установ імперії. Поступово частка місцевих вихідців серед чиновництва губерній Правобережної України збільшувалася. Очевидно, що виборні посади обіймали місцеві землевласники.

Роботу з політико-адміністративного облаштування краю перервало в 1794 р. повстання під проводом Тадеуша Костюшки, хоча на території Правобережної України воно не мало широкої підтримки. 1 травня 1795 р. з'явився указ про приєднання земель внаслідок третього поділу Речі Посполитої та впровадження нового адміністративно-політичного устрою інкорпорованих областей [13]. До Російської імперії було приєднано «решту Волинського та частину Хелмського воеводств на правому березі Бугу». Відповідно до «Учреждений» 1775 р., йшлося в указі, «ці землі негайно розділити на округи та, приєднуючи їх до облаштованих вже округ у губерніях Брацлавській, Ізяславській та області Кам'янецької, з них усіх створити три губернії, а саме: Брацлавську, Волинську та Подільську». Для нових територій було наказано скласти карти, а також долучити їх до загальнодержавної ревізії. У маніфесті генерал-губернатора Тутолміна про приєднання земель за третім поділом Речі Посполитої від 16 травня повідомлялося, що ці території приєднано до імперії «для насадження в них ладу та правосуддя через впровадження в них упорядженого правління» [14].

13/24 жовтня 1795 р. в Санкт-Петербурзі було підписано трактат між Російською та Священною Римською імперіями і Пруським королівством про поділ Речі Посполитої та приєднання до кожної з трьох країн відповідної частини її території. Тим часом з'явилися документи, що встановлювали засади утворення трьох губерній на території Правобережної України. За указами від 22 травня 1795 р. «про створення Брацлавської губернії з 13 округів» та «про улаштування місту Брацлавській губернії» [15] губернським центром було призначено казенне містечко Брацлав, але вказано, що «тимчасово губернські установи повинні міститися у Вінниці в будівлі скасованого єзуїтського монастиря, поки в Брацлаві не збудують потрібні будинки». Повітовими містами призначено місто Вінницю, а також казенні містечка Літин, Хмільник, Сквиру та Гайсин. Крім того, «для здійснення правосуддя в інших округах до часу

улаштування і в цій губернії повітових міст... заснувати окружні присутствені місця... у [приватних.— Ю. Р.] містечках, від яких надаються округам назви: в Тульчині, Ямполі, Могильові, Махновці, Липовці, П'ятигорах і Бершаді». Приватні містечка — центри округ (майбутніх повітів), як уже зазначалося, планувалося поступово викупити в казну та перевести до розряду міст або замінити іншими казенними містечками, які було б зручно перетворити на повітові міста [16].

5 липня 1795 р. вийшли подібні укази щодо створення Волинської та Подільської губерній. Волинська губернія (до її складу також увійшла південна частина Пінського повіту колишнього Брестського воеводства) мала складатися з 13 повітів, Подільська — з 12. Губернськими центрами призначалися Кам'янець-Подільський і Новоград-Волинський, який треба було «улаштувати при містечку Звягелі», викупивши його в казну*. Однак волинські губернські присутствені місця мали тимчасово розміститися в Житомирі, «де і зараз перебуває губернське Волинського намісництва начальство». Повітовими містами мали бути: у Волинській губернії міста Житомир, Овруч, Луцьк, Володимир, а також казенне містечко Ковель; у Подільській — міста Летичів, Кременець і казенні старостинські містечка Проскурів, Ушиця та Вербовець. Також окружні присутствені місця треба було тимчасово заснувати в містечках Волинської губернії Лабунь, Заславль (Заслав), Острог, Рівне, Домбровиці (Дубровиця), Радомисль і Чуднів, Подільської — Грудек (Городок), Зіньків, Старий Костянтинів, Базалія, Ямпіль і Дубно.

Силами генерал-губернатора Тутолміна та його підлеглих нові губернії було відкрито, тобто в них почали діяти основні органи управління та суду, в 1796 р.: Брацлавська губернія 20 лютого у Вінниці, Подільська 1 травня в Кам'янці-Подільському та Волинська 6 серпня в Житомирі [17]. Південні території, призначені указом від 13 квітня 1793 р. до відокремлення «по спроможності» до суміжних губерній, у цьому випадку Катеринославської, увійшли до новоствореної за указом 20 січня 1795 р. Вознесенської губернії. Остання в 1795—1796 рр. входила до складу Катеринославського, Вознесенського і Таврійського генерал-губернаторства, котрим управляв фаворит імператриці Катерини II граф Платон Зубов.

Частина приєднаної території вздовж Дніпра відійшла до Київського намісництва, яким до вересня 1795 р. керував генерал-поручик Семен

Ширков, а з жовтня того ж року — таємний радник Василь Красно-Мілашевич (офіційний указ про звільнення Ширкова та призначення Мілашевича датовано 28 липня 1795 р.). У цій «частині, на повіті не розділеній», функціонували так звані округи Рожівська, Білоцерківська та Богуславська [18]. Вже 15 липня 1795 р. губернатор Ширков доповідав у Сенат про те, що в результаті «огляду на місці частини, відділеної від Брацлавської до Київської губернії», він «знайшов найбільш придатними за зручністю та розташуванням» для призначення повітовими містами містечка Канів і Корсунь. Однак указ про призначення повітових міст у Київському намісництві з'явився лише 29 жовтня 1796 р. Згідно з ним, повітовими містами Київської губернії з відповідними округами затверджувалися, «з огляду на зручність їхнього розташування» [19].

Як уже відзначалося, обов'язок реалізації схеми адміністративно-територіального поділу приєднаних територій і призначення губернських і повітових кордонів цілковито покладався на місцеву владу на чолі з генерал-губернатором. Це уможливило вплив на проведення локальних кордонів місцевих землевласників, невдоволених тим, що їхні маєтності потрапляли під юрисдикцію різних повітів і навіть губерній. Генерал-губернатор і правителі відповідних губерній по можливості йшли назустріч проханням не розділяти кордонами приватні володіння. Прикладом такої «співпраці» може бути листування вищих посадових осіб та інституцій правобережних губерній щодо прохання фельдмаршала графа Петра Румянцева-Задунайського про те, щоб «пожалувані йому селища були в залежності однієї й тієї ж губернії» [20]. З цього приводу 8 квітня 1796 р. генерал-губернатор Тутолмін відправив з Вінниці подільському губернатору Миколі Вердеревському свою «пропозицію», котрою просив його «за взаємною з брацлавським паном губернатором домовленістю наказати розташовані у Вербо́вцькому повіті [Подільської губ.— *Ю.П.*] селища поміщика Боржейського село Матийків, слободу Матийківську, поміщика Гальчинського село Гальчинці та поміщика Сулятицького містечко Копайгород і село Ромашки, в яких за початковим описом показано 1333 душі поселенців чоловічої статі, передати як такі, що приєднуються до Брацлавської губернії, у відомство поліцейських чиновників Могилівського повіту, а замість них відокремлювані від тутешнього [тобто Брацлавського.— *Ю.П.*] намісництва всіма-лишівіше пожалувані його сіятельству графу

Петру Олександровичу Румянцеву-Задунайському села Серебринець, Ілляшівці та володіння поміщика Сулятицького села Юрківці та Ізраїловку, в яких числиться 1399 душ, веліти прийняти у відомство Вербо́вцької округи» [21].

Наступним пунктом інструкції визначався перелік документів, обмін якими необхідно було здійснити за посередництвом губернаторів між казенними палатами обох губерній для врегулювання питання про сплату податей: «окладні грошовим, хлібній та іншим податям реєстри, відомості про недоїмки, ревізькі казки, відомості, словом: усі по казенній частині папери, котрі є по відокремлюваним... селищам». Крім того, реєстрами пожалуванім графу Румянцеву селищам треба було «забезпечити... повітові суди». Згідно з рапортом Вербо́вцького нижнього земського суду від 15 червня того ж року, «обмін» населеними пунктами між губерніями на рівні нижніх земських судів відбувся. Натомість з вербо́вцької казенної палати ще через півтора місяці повідомлялося, що відповідні документи на селища ще не надіслано. Повільність роботи губернських і повітових казенних палат у Правобережній Україні була причиною численних скарг землевласників, які отримували на цих теренах земельні пожалування чи в інший спосіб зіштовхувалися з роботою цих органів місцевого управління, — повільність, за якою часто приховувалися зловживання та грабунки. Як і в цьому разі. За рапортом подільської казенної палати виявилось, що для остаточної передачі призначених в пожалування маєтностей, необхідно викликати на місце всіх посадових осіб, які управляли ними під час секвестру, оскільки в цих селах виявилася велика нестача «безлічі різних речей, худоби, коней та іншого» [22]. Причому вказано, що тодішній генеральний управитель, ротмістр Швенцеров, котрий нині у званні секунд-майора перебуває в Дубно на посаді городничого, пояснив, що «директор домоводства Марченко не видав [йому— *Ю. П.*] жодних інструкцій, а тут і надійшло повідомлення, що маєток переходить в іншу губернію і треба його здати» призначеному чиновнику, що він і зробив*. Інформацію про неправомірні дії колишніх управителів казенного Серебринецького маєтку підтвердила скарга на ім'я Тутолміна уповноваженого графа Румянцева капітана Вішнева.

Тим часом подільська казенна палата уточнювала реальну кількість підданих у населених пунктах, що переходили до Могилівського повіту Брацлавської губернії, при чому на основі тих самих, здавалося б, ревізьких казок чинов-

ники палати щоразу отримували нові дані про кількість підданих, прізвища їхніх власників тощо. Так, за поданою влітку губернатору Вердеревському інформацією, в п'яти селищах, «які відходять з Вербовецької округи в Могилівський повіт Брацлавської губернії», семи поміщикам належало разом 1083 душі чоловічої статі. Натомість за інформацією тієї ж казенної палати у рапорті у подільське намісницьке правління від 12 листопада 1796 р. в тих же п'яти селищах у власності 10 поміщиків і католицького костелу «за ревізією числиться» 1179 душ чоловічої статі (причому сума поданих цифр дає в результаті 1196 душ). Водночас палата нарешті рапортує про надходження з брацлавської казенної палати відомостей про села, що відходять з Могилівського до Вербовецького повіту, згідно з якими в чотирьох селах нараховується 1398 душ [23].

Змінювалися адміністративні кордони на прохання приватних осіб і після офіційного відкриття губерній. Так, 26 жовтня 1796 р. генерал-губернатор Тутолмін надіслав з Брусилова до подільського намісницького правління розпорядження про адміністративне перепідпорядкування цілої низки населених пунктів у зв'язку з бажанням нового власника маєтностей, які виявилися розділеними губернським кордоном, з'єднати їх у складі одного повіту [24]. Таким чином, генерал-губернатор наказав передати з повіту однієї губернії до повіту іншої губернії 13 населених пунктів, навіть не уточнюючи, наскільки таким чином зміниться загальна кількість населення повітів, яка має відповідати встановленим законодавством нормам. До того ж, ніхто не потурбувався дізнатися про ставлення до таких змін інших землевласників, яких ці зміни торкнулися.

Початок правління імператора Павла I приніс на терени Правобережної України зміни як у схемі територіального поділу, так і у складі адміністративних органів і чиновницького апарату. Це було спричинено насамперед загальноімперською адміністративно-територіальною реформою та зміною деяких положень Жалуваної грамоти дворянству 1785 р., що стосувалися, зокрема, місцевого дворянського самоуправління.

Одночасно деякі зміни були пов'язані з поверненням до адміністративної та судової практики часів перебування цих територій у складі Речі Посполитої. Так, вже на самому початку свого правління Павло I визначив пріоритетне становище Литовського статуту як законодавства губерній, організованих «на особливих по

правах і привілеях їхніх основах» [25]. Таким чином, залишилося частково чинним місцеве законодавство в поєднанні із загальнодержавними юридичними нормами. Крім того, імператор відновив деякі місцеві адміністративні посади, «підігнавши» їх під російські. Так, губернські та повітові маршали замінили відповідних предводителів дворянства, також було введено посаду повітових хорунжих. Відновлювалася діяльність підкоморських судів, взагалі «права та привілеї» нижніх судів - земських, повітових і підкоморських, а також магістратів, підтверджувалося використання в судах польської мови [26].

Павло I приділяв значну увагу «поверненим від Польщі» територіям, про що свідчить, зокрема, кількість його указів щодо змін у чиновницькому апараті зазначених теренів і різноманітних перевірок з метою контролю за дотриманням законності в нових імперських провінціях. Так, дізнавшись про те, що «багато чиновників» у Мінській, Волинській, Подільській і Брацлавській губерніях «привласнили собі незаконно чужі маєтки та різні власникам тамтешнім завдають образи та утиски», імператор 21 листопада 1796 р. наказав Сенату провести розслідування і доповідати про його результати щотижнево. Вже 1 грудня управляти губерніями, «що були під начальствуванням генерала Тутолміна», офіційно не знімаючи останнього з посади, було наказано військовому губернатору Кам'янця-Подільського генерал-лейтенанту Сергію Вязмітінову, однак 4 грудня його було замінено на генерал-лейтенанта Олександра Беклешова. «Колишнього генерал-губернатора Тутолміна» було «всемилоствійше звільнено зі служби» лише указом від 9 лютого 1798 р. з поясненням, що щодо «поведінки певних повітових чиновників», звинувачених у зловживаннях, «зайве було б... вимагати пояснень від головного керівника, особливо з огляду на час і тодішні обставини» [27].

8 січня 1797 р. було наказано київському військовому губернатору генерал-фельдмаршалу графу Івану Салтикову управляти Малоросійською губернією. 30 листопада того ж року на його місце було призначено генерала Андрія Розенберга. Останнього змінив 12 березня 1798 р. генерал граф Іван Гудович, але вже через три дні, 15 березня, його було призначено військовим губернатором Кам'янця-Подільського та наказано управляти «цивільною частиною в тих губерніях, над якими начальствував... генерал Беклешов». Натомість останнього 13 червня того ж року було призначено «генерал-губерна-

тором Київським і Малоросійським, керуючи цивільною частиною цих губерній». Нарешті 7 червня 1800 р. генералу Андрію Розенбергу було наказано «керувати губерніями Мінською, Волинською та Подільською» [28].

Таким чином, за правління імператора Павла I Волинську, Подільську та Мінську губернії у справах військово-адміністративного та загального керівництва було підпорядковано військовому губернатору Кам'янець-Подільського, водночас цивільне управління кожною з трьох губерній здійснював відповідний цивільний губернатор. Натомість Київ став, фактично, центром генерал-губернаторства у складі новостворених Київської та Малоросійської губерній.

Київський цивільний губернатор Василь Красно-Мілашевич був чи не єдиним з найвищих чиновників губерній Правобережної України, призначених за Катерини II, що продовжував виконувати свої обов'язки з приходом до влади нового імператора і був на цій посаді, з перервою між 17 червня та 8 липня 1799 р., до 13 червня 1800 р., коли на його місце призначили таємного радника Олександра Теплова, а 27 вересня того ж року — відставного генерал-майора Михайла Короб'їна. Натомість на посадах волинського та подільського цивільних губернаторів чиновники змінювалися майже щороку. Так, 8 січня 1797 р. волинським губернатором було призначено дійсного статського радника Михайла Міклашевського, а вже 18 листопада того ж року — статського радника Гревса. 4 липня 1799 р. замість «всемилостивішого звільненого» Гревса було призначено статського радника Карла Глазенапа. 27 червня 1800 р. з останнім «помінявся місцями» оренбурзький губернатор Іван Куріс. На посаду подільського губернатора 26 квітня 1797 р. було призначено місцевого віце-губернатора, статського радника Янова, 10 липня 1798 р. — також місцевого віце-губернатора, дійсного статського радника Олексія Юзефовича, 17 квітня 1800 р. — дійсного статського радника Тензена [29].

Указом від 6 жовтня 1799 р. було наказано провести перевірку «в усій імперії всього, що належить до цивільної частини», а саме: здійснення у присутствених місцях правосуддя, роботу поліції, «побори, хабарництву так властиві». Для зручності територію імперії було поділено на 8 округів і призначено для кожного з них окремих ревізорів. Волинська, Подільська та Київська губернії потрапили до складу п'ятого округу, здійснювати огляд в якому було призначено сенаторам Лазареву та графу Ільїнському

«Учасників» виявлених у Подільській губернії зловживань, зокрема тодішнього місцевого віце-губернатора, статського радника Крижанівського, 19 травня 1800 р. було наказано віддати під суд.

У цілому, в середовищі російської бюрократії, як у «польських провінціях», так і загалом по імперії, за часів Павла I панувало значне напруження, оскільки чиновники боялися, що наступного разу «несприятливий погляд» імператора може бути звернутий на них. Але з точки зору звичайного обивателя, наприклад, як це відзначає в своїх мемуарах князь Адам Єжи Чарторийський, страх, який нагнав імператор Павло на провінційних правителів, сприяв зменшенню їхніх зловживань, і жителі польських провінцій пам'ятали «царювання Павла I... як час, коли зловживання, несправедливість і дрібні утиски [від місцевих урядовців.— Ю. Р.] відчувалися менше» [30].

Адміністративно-територіальний поділ приєднаних від Речі Посполитої земель Правобережної України, впроваджуваний у 1795—1796 рр., проіснував до кінця 1796 р., коли низкою указів імператор Павло I наказав запровадити новий. Указом від 30 листопада 1796 р. визначалося, зокрема, що потрібно «місто Київ з його околицями, з огляду на його розташування за рікою Дніпром, від Малої Росії відділити тому, що до нього окрему губернію з повернених до імперії від Польщі земель приписано буде» [31]. 12 грудня 1796 р. вийшов указ «Про новий поділ держави на губернії». Згідно з ним, Вознесенська губернія переставала існувати, і всі території, «приписані до неї з набутих від Польщі земель», було наказано знову відділити. «З колишньої Польської України, Волині та Поділля, до імперії Нашої приєднаних, після відділення достатньої кількості душ і території для утворення Київської губернії, створити дві губернії: Подільську та Волинську», — йшлося в 6-му пункті указу. Новостворювані губернії Волинська, Подільська та Київська оголошувалися «на особливих по правам і привілеям їхнім основах». Відповідно до складених штатів кожна з трьох нових правобережних губерній мала поділятися на 12 повітів [32].

Сенатським указом від 29 серпня 1797 р. за рапортами військових і цивільних губернаторів визначався склад нових губерній [33]. Так, губернатор Мілашевич у Київській губернії «призначив, крім губерньського міста Києва, повітовими містами з тих, що вже були ними раніше: Черкаськ [тобто Черкаси.— Ю. Р.], Чигирин, Катеринопіль, Умань, Липовець, П'ятигор [тоб-

то П'ятигори.— Ю. Р./, Сквиру, Махнівку та Радомисль*, а новими... Богуславль і Васильків» (хоча, як вже зазначалося, два останні містечка було призначено повітовими центрами ше указом від 29 жовтня 1796 р.). Як говориться в указі, місцеві вищі посадові особи, від рішення яких залежав цей новий територіальний поділ, домовилися відділити «цілі повіти без розбивки, щоб уникнути труднощів у розрахунках і у призначенні по можливості рівних частин». На цих засадах за розпорядженням генерал-лейтенанта Беклешова до повітів, які залишалися в Подільській губернії, Кам'яненського, Ушицького, Вербовецького, Зіньківського, Грудецького, Проскурівського та Летичівського було долучено з розформованої Брашавської губернії повіти Хмельницький, Літинський, Вінницький, Брацлавський, Гайсинський, Тульчинський, Бершадський, Ямпільський і Могилівський, а також зі скасованої Вознесенської губернії повіт Ольгопольський і частини повітів Єленського, Богопольського та Тираспольського (без міста Тирасполь). Центрами повітів було призначено міста Кам'янець-Подільський (губернський центр), Ушицю, Проскурів, Летичів, Брацлав, Літин, Вінницю, Гайсин, Ямпіль, Могилів, Ольгополь і Єленськ. За твердженням М. Крикуна, північний кордон Подільської губернії з Волинською, створених на початку правління Павла I, «був близький до кордону Подільського воеводства з Волинським і Київським» [34].

Місто Житомир, йшлося далі в указі від 29 серпня 1797 р., було вирішено залишити у Волинській губернії «з огляду на влаштований і розташований там вже губернський уряд, до поки інше місце призначено і для цього приготовлено буде». До повітів Волинської губернії з Подільської відділялися повіти Лубенський, Кременецький, Ямпільський, Базалійський і Старокостянтинівський. Повітовими містами було призначено Новоград-Волинський, Заславль (Заслав), Острог, Рівне, Овруч, Житомир, Луцьк, Володимир, Ковель, Дубно, Кременець і Старокостянтинів.

У процесі впровадження нового територіально-адміністративного устрою Правобережної України та в подальший час вносилися деякі корективи до схеми повітового поділу. Так, указом від 26 вересня 1797 р. було передбачено «під час нинішнього розмежування губерній слободу Балта, що відійшла та приписана до повітового міста Тирасполя, повернути та приєднати до міста Єленська, котрий називати Балтою»

[35]. Власне, за часів Речі Посполитої ці два населені пункти розділяла ріка Кодима, притока Південного Бугу, та державний кордон: на правому березі це був прикордонний пункт по турецькому боці, а на лівому березі Балта, або Юзефград (пізніший Єленськ), входила до Брацлавського воеводства [36]. У 1795 р. вони увійшли до Вознесенської губернії, а після розформування останньої знову на короткий час виявилися розділеними адміністративним кордоном — губернським.

У січні 1798 р. було наказано перенести присутствію місця одразу двох повітів. Причиною цього було визнання існуючого становища не вигідним або незручним. Так, указом від 11 січня замість Катеринополя повітовим містом Київської губернії було призначено містечко Звенигородку з огляду на його розташування не на низькій і болотистій місцевості, як Катеринополь, а «на піщаному ґрунті»; до того ж «оби-два ці селища є... на праві старостинському» [37]. Назва повіту відповідно змінилася. У другому випадку, згідно з указом від 27 січня, було наказано повітові суди «та інші казенні належності» перевести з приватного Ямполя, де їм «незручно бути», до містечка Цекинівка, «але щоб при тому стара назва цього повіту залишилася» [38].

Надалі внутрішній адміністративно-територіальний устрій Київської губернії зазнав ще кількох досить значних змін, які в історіографії отримали дещо суперечливе трактування. В указі від 19 жовтня 1798 р., даному військовому генерал-губернатору Беклешову, йдеться: «Згідно з вашим поданням про нечисленність дворянства в деяких повітах Київської губернії, наказуємо: з них у Васильківському, Черкаському та Уманському, скасувавши повітові та підкоморські суди, самі повіти приєднати Васильківський до Богуславського, Черкаський до Чигиринського та Уманський до Звенигородського» [39]. З цього деякі дослідники роблять висновок, що кількість повітів у Київській губернії було зменшено з дванадцяти до дев'яти.

Указ від 22 листопада 1800 р. [40] впроваджував подальші зміни у внутрішньому поділі Київської губернії та до деякої міри роз'яснював і змінював попередній указ. Насамперед, за пропозицією колишнього цивільного губернатора Мілашевича повітові присутствію місця переводилися з приватного міста П'ятигор, яке «розташоване не на вигідному місці, купецтва, крім євреїв, а також жодних вигод не

має», до казенного містечка Тараші, «розташованого у вигіднішому місці всередині П'ятигорського повіту при ріці Котлуї та складеного з міщан і євреїв... з перейменуванням повіту П'ятигорського Тарашинським» (Тарашанським). Крім того, указ урегулював питання інших чотирьох повітових центрів губернії, розташованих у приватних містах: Богуславі, Липовці, Умані та Махновці. Заданими губернатора Мілашевича, у відповідних повітах не було «селищ, які б справді належали казні та були придатними для перетворення на повітові міста». Однак, на його думку, якщо ці «приватновласницькі містечка, що нині є повітовими містами, скасувати» і повіти підпорядкувати в судовому й адміністративному плані іншим повітовим центрам, то внаслідок значних відстаней і занадто великої кількості сільського населення в об'єднаних повітах «можуть виникнути труднощі» під час збирання державних податей, виконання інших обов'язків і задоволення власних потреб мешканців, «а також і в утриманні в належному порядку земської поліції». Щодо передбаченого зазначеним указом приєднання Васильківського повіту до Богуславського київський губернатор висловив думку, що краще було б зробити навпаки, оскільки «Богуславль є поміщицьке містечко, і його мешканці, маючи привілеї, хоча й добиваються свого права, але чи доведуть його, ще не відомо; натомість місто Васильків є казенним і розташоване при головній на Константинополь дорозі, тому й краще... повітові та підкоморські суди перевести для обох повітів з Богуслава до Василькова». Крім того, Мілашевич підтримав прохання київського губернського та черкаського повітового маршалів, котрі від імені дворян висловили побажання, щоб повітові та підкоморські суди для повітів Черкаського та Чигиринського перевели з Чигирини до Черкаська (тобто Черкас), аргументуючи тим, що місто Черкаськ (Черкаси) розташоване безпосередньо на суднохідному Дніпрі.

Таким чином, «вилучаючи Київський і Радомішльський повіти, котрих міста [тобто повітові центри.— *Ю. Р.*] є казенними, а приєднувати інші [повіти.— *Ю. Р.*] до них незручно, решту [повітів.— *Ю. Р.*], де повітовими містами є приватновласницькі містечка, судом і розправою буде приєднано до сусідніх за зручністю казенних міст до кожного по одному. Відповідно два повіти будуть підсудні одному повітовому та одному підкоморському судам. Натомість для утримання в усіх частинах [тоб-

то повітах.— *Ю. Р.*] поліції, спонукання неплатників до внесення державних податей і до виконання інших казенних повинностей, городничих і нижні земські суди, а також казначейства та для колодників остроги залишити в усіх згаданих приватновласницьких містах [тобто Богуславі, Махновці, Липовці, Умані, а також у казенному Чигирині.— *Ю. Р.*] і повітах, які до них належать».

Сенат у своїй доповіді імператору, розглянувши всі обставини та «співвідніши їх з користю та станом Київської губернії та її мешканців», підтримав усі пропозиції колишнього київського губернатора Мілашевича. Павло I висловив свою згоду за всіма пунктами.

Питання про адміністративний центр Волинської губернії довгий час залишалося невідіршеним. Як зазначалося вище, в 1795 р. на нього було наказано перетворити містечко Звягель, викупивши його попередньо в казну. Проте для нормального функціонування губернського центру потрібний був цілий ряд будівель, яких у Звягелі не було. Тому адміністрація Волинської губернії залишалася в Житомирі — центрі колишнього Київського воеводства та Житомирського староства. За наказом Катерини II Житомир було вилучено з тимчасової власності тодішнього старости графа Юзефа Августа Ільїнського. Проте указом від листопада 1796 р. Павло I звелів повернути своєму камергеру графу Ільїнському на його прохання місто Житомир «як власність його» [41]. Щоправда через місяць, знову ж на прохання графа, Житомир було наказано залишити «губернським» [42], а його колишньому «власнику» було призначено грошову компенсацію. Процес її виплати розтягнувся і завершувався вже за правління наступного імператора. Так само за Олександра I Житомир офіційно став волинським губернським центром.

Таким чином, після входження території Правобережної України до Російської імперії в результаті другого та третього поділів Речі Посполитої на цих теренах відбулися значні зміни адміністративно-територіальної системи, що було неминуче спричинене насамперед відмінністю у відповідному устрої двох держав. Однак якщо час правління Катерини II приніс у «нові російські провінції» старі імперські органи управління та з'єднання частини приєднаних земель зі «старою російською» територією в межах спільних адміністративно-територіальних одиниць з метою швидшої асиміляції, то за правління Павла I деякі чиновницькі посади та органи управління були адаптовані

до місцевих традицій, а приєднану територію було більш раціонально поділено на три губернії в межах регіону. Саме павлівський тери-

торіальний поділ з невеликими модифікаціями функціонував у Правобережній Україні й надалі.

Полное собрание законов Российской империи: (Собрание 1-е): В 45 т. - СПб., 1830 (далі - ПСЗ-1); Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). - Каменец-Подольский, 1885. - Вып. I; Сенатский архив. - Т. 1: Именные указы императора Павла I— СПб., 1888. Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла // Журнал Министерства народного просвещения (далі - ЖМНП).— 1916.— Июнь, август, октябрь; *Він же*. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // ЖМНП,— 1914.— Март-май, июль; Крикун М. Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников.— К., 1992; Шандра В. Административні установи Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд.— К., 1998.

ПСЗ-1. - Т. XXIII. - № 17090; Материалы для истории Подольской губернии.— С. 6—16. Тут і далі дані наводяться за юліанським календарем, крім поданих за обома стилями.

Материалы для истории Подольской губернии.— С. 12. Там само.

ПСЗ-1. - Т. XXIII. - № 17108.

Там само.— № 17112.

Материалы для истории Подольской губернии.— С. 144—147, 288; Центральный Государственный исторический архив Украины (далі - ЦДІАУ).- Ф. 193.- Оп. 2.- Спр. 636.-Арк. 151.

Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России // Градовский А. Д. Собрание сочинений. - Т. 1. - СПб., 1899. - С. 333.

Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II.— Март.— С. 103.

ПСЗ-1.-Т. XX.-№ 14392; Шандра В. Вказ. праця.-С. 15. ПСЗ-1.-Т. XXIII.-№ 17221.

Там само.— № 17323; Материалы для истории Подольской губернии.— С. 179—181.

ПСЗ-1. - Т. XXIII. - № 17332; Материалы для истории Подольской губернии.— С. 182—184.

ПСЗ-1. - Т. XXIV. - № 17736.

Материалы для истории Подольской губернии.— С. 188.

*У графині Марії з князів Любомирських Потоцької, колишньої дружини збанкрутілого київського воеводи, пізніше таємного радника та сенатора графа Прота Потоцького.

ПСЗ-1.-Т. XXIII.- № 17448, 17467, 17512.

ЦДІАУ- Ф. 193.- Оп. 2.- Спр. 688.- Арк. 10 зв.; Оп. 3.-

Спр. 55.- Арк. 2, 9; Оп. 1.- Спр. 2072.- Арк. 1 зв.

19. ПСЗ-1.- Т. XXIII.- № 17526.

20. ЦДІАУ- Ф. 210.- Оп. 1.- Спр. 3.- Арк. 10.

21. Там само.

22. Там само.— Арк. 10—10 зв., 16—17 зв., 25, 35.

* На волинського директора домоводства Марченка нарікали багато землевласників; однією з об'єктивних причин повільності його роботи була, напевно, надзвичайна завантаженість справами, адже він упродовж довгого періоду відповідав за документацію казенних маєтків не лише Волинської губернії.

23. Там само.— Арк. 27, 45 зв., 46.

24. Там само.- Оп. 2.- Спр. 34.- Арк. 581-582.

25. Указ від 12 грудня 1796 р. // ПСЗ-1.- Т. XXIV.- № 17634.

26. Указ від 6 лютого 1797 р. // Там само.- № 17790; Указ від 11 вересня 1797 р. // Там само.— № 18135.

27. Сенатский архив.- С. 13-14, 19, 21, 348; Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла.— Август.— С. 212.

28. Там само.- С. 68, 322, 364, 409, 622; Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла.— Июнь.- С. 197—198; Туркистанов Н. Губернаторские списки. 1797-1861.- М., 1894.- С. 15, 23.

29. Сенатский архив.- С. 68, 194, 227, 317-318, 417, 535, 541, 542, 609, 624, 629, 656; Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла.— Июнь.— С. 197—199; Туркистанов Н. Указ. соч.— С. 15, 23, 35.

30. Чарторижский А. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I.- М., 1912.-Т. I.-С. 120.

31. ПСЗ-1.- Т. XXIV.- № 17594.

32. Там само.-№ 17702, 17634, 17735.

33. Там само.-№ 18117.

* Перші чотири міста з колишньої Вознесенської губернії, наступні чотири — з колишньої Брацлавської, останнє — з Волинської губернії.

34. Крикун М. Г. Вказ. праця.— С. 36.

35. ПСЗ-1.- Т. XXIV.- № 18164.

36. Крикун М. Г. Вказ. праця.— С. 128—129, карта «Брацлавське воеводство в другій половині XVIII ст.»; Archiwum Państwowe w Lublinie.— Trybunał koronny lubelski.— Sygn. 1028.- К. 174.

37. ПСЗ-1.- Т. XXV.- № 18317.

38. Там само.- № 18349.

39. Там само.-№ 18708.

40. Там само.- Т. XXVI.- № 19661.

41. Сенатский архив.— С. 11.

42. Там само.— С. 35.

Yu. Rudakova

FORMING OF THE TERRITORIAL-ADMINISTRATIVE STRUCTURE ON THE RIGHT-BANK UKRAINIAN LANDS IN 1793-1801

The article is dedicated to the problem of forming of the territorial-administrative structure on the Right-Bank Ukrainian lands annexed to the Russian Empire at the end of the 18th century. Special attention is given to the analysis of changes in the territorial division after the partitions of Rzeczpospolita and after Pavel I coming to the throne.